

В. В. Муж

Львівський державний університет внутрішніх справ,
аспірант кафедри теорії та історії держави і права

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ЯК ФОРМА ВИРАЖЕННЯ КОЛЕКТИВНОЇ ПРАВОСВІДОМОСТІ

© Муж В. В., 2015

Розглянуто питання формування колективної правосвідомості за рахунок форм та механізмів громадянського суспільства. Виділено функції інститутів громадянського суспільства, що здійснюють вплив на формування правосвідомості суспільства, зокрема правозахисну, інформаційну та ідеологічну. Доходимо висновку, що громадянське суспільство виступає осередком формування колективної правосвідомості, а його інститути – джерелом становлення правосвідомості громадян.

Ключові слова: громадянське суспільство, право, правосвідомість, правова держава, правова пропаганда, правове виховання, правова освіта, громадянська правосвідомість.

В. В. Муж

ГРАЖДАНСКОЕ ОБЩЕСТВО КАК ФОРМА ВЫРАЖЕНИЯ КОЛЕКТИВНОГО ПРАВОСОЗНАНИЯ

Статья посвящена вопросам формирования коллективного правосознания за счет форм и механизмов гражданского общества. Выделены функции институтов гражданского общества, что осуществляют влияние на формирование правосознания общества, в частности правозащитную, информационную, идеологическую. Приходим к выводу, что гражданское общество выступает ячейкой формирования коллективного правосознания, а его институты – источником становления правосознания граждан.

Ключевые слова: гражданское общество, право, правосознание, правовое государство, правовая пропаганда, правовое воспитание, правовое образование, гражданское правосознание.

V. V. Muzh

CIVIL SOCIETY AS A FORM OF EXPRESSION OF THE COLLECTIVE CONSCIOUSNESS

The article is dedicated to the formation of a collective consciousness through the forms and mechanisms of civil society. The author highlighted the functions of civil society institutions, that exercising influence on the formation of legal consciousness of society including human rights, information and ideology. We come to the conclusion that civil society acts as the center of the formation of collective consciousness and its source of institutes of formation of the consciousness of citizens.

Key words: civil society, law, justice, legal consciousness, legal State, legal advocacy, legal education, civil legal consciousness.

Постановка завдання. Сучасне суспільство перебуває під “тиском” різних чинників. Одним із них, де спостерігається так зване “протистояння” сфер соціального впливу, є політика та ідеологія держави, в якій це суспільство побудовано та реалізовано, через механізм та апарат такої держави. Останні наділені владною управлінською компетенцією, що у разі нехтування принципом правового, демократичного режиму, здатні адміністративним примусом обмежувати права і свободи громадян. За таких умов особі вкрай важко одноосібно виражати власні погляди і переконання, без належно організованої підтримки та взаємодії інших, ідейно та духовно споріднених членів суспільства.

Громадянське суспільство, разом з його інститутами, виступає цим колективним механізмом захисту та утвердження основоположних прав, свобод та спільних інтересів громадян від посягань з боку державних органів. Причому громадянське суспільство діє як система правових способів впливу на державу з метою досягнення суспільного блага, через сформовані у свідомості членів такого суспільства загальнолюдські правові ідеали.

Разом з тим, варто звернути увагу на відсутність досвіду громадянського суспільства в Україні. Для західноєвропейських країн громадянське суспільство є доволі сталою річчю, для України – як посттоталітарної держави – цей феномен є доволі новим явищем. Невизначеність, яка панує нині в українському суспільстві, також відбиває негативні риси громадської правової свідомості. Причиною цієї невизначеності є розбіжності декларованих політичних намірів різних політичних сил і політичних діячів із тими реальними наслідками, які досягаються суспільством [1, с. 141].

Саме тому виникає необхідність дослідження інститутів громадянського суспільства як форм прояву та вираження правосвідомості громадян, нації, усього суспільства, з метою вдосконалення механізмів правового регулювання, забезпечення принципів права в державі та підвищення рівня правової культури населення.

Аналіз досліджень і публікацій. На дослідженні соціально-правових явищ, таких як громадянське суспільство та правосвідомість, зосереджена увага широкого кола науковців, серед яких Ю. Дмитрієнко, С. Кравченко, А. Колодій, П. Рабінович, О. Скакун, С. Сливка, М. Козюбра, М. Цимбалюк та інші. Проте ці явища, як правило, пізнаються відособлено або в ракурсі впливу правової свідомості особи на становлення та розвиток громадянського суспільства.

У статті пропонується розглянути громадянське суспільство як форму вираження колективної правосвідомості, тобто як джерело її становлення та осередок формування.

Наукова новизна полягає у тому, що автор одним з перших надає інститутам громадянського суспільства функції становлення суспільної правосвідомості.

Мета статті. Дослідити з позиції теорії права і держави громадянське суспільство як осередок та джерело формування правосвідомості суспільства.

Основна частина. Правосвідомість безпосередньо стосується політики державної влади, вона проявляється через розуміння цієї політики та ставлення до неї з позиції принципу правомірності та справедливості. Така правосвідомість нерозривно пов’язана з процесом демократичної легітимації публічної влади, позаяк передбачає визнання чи невизнання її справедливого характеру й може проявлятися в активний спосіб. Вона притаманна всім членам громадянського суспільства, які не залишаються осторонь політичних процесів, що відбуваються в державі. Така правосвідомість як впливає на політичний процес, так і зазнає його впливу. Тому можна говорити про особливий різновид правосвідомості – громадянську правосвідомість. Використовуючи надалі поняття “громадянська правосвідомість”, вкладатимемо в нього такий зміст: це вид правосвідомості, що являє собою сукупність правових поглядів і почуттів, які безпосередньо стосуються діяльності публічної влади, її оцінки згідно з принципом правомірності та справедливості [2, с. 49].

Очікувати активізації населення щодо здійснення своїх природних та законних прав можна лише за умови дієвості інститутів громадянського суспільства як засобів реалізації останніх. Своєю чергою, фактором такої дієвості є зорієнтованість їхньої діяльності на підтримку саме тієї

ініціативи, яка йде “знизу” – від нагальних потреб та інтересів громадян, а не “спускається зверху” – від владних структур чи тих громадських організацій, що підпорядковані цим структурам. Адже будь-який референдум чи форум, проведений громадськими організаціями, тільки тоді позитивно впливатиме на формування правосвідомості населення, коли він ініційований самими громадянами та їх об’єднаннями, оскільки при цьому виявляється його підпорядкованість здійсненню насамперед їх суб’єктивних прав, а не державницьких або кланових інтересів. А тому неприпустима підміна живих проявів активності та ініціативи громадян адміністративно організованими заходами. Така доволі поширена підміна дискредитує саму ідею громадянського суспільства, притуплює почуття громадянської відповідальності та знижує готовність особи до свідомого вибору власної лінії життя в умовах демократичного соціуму [3, с. 24]. Стан правосвідомості нації, громадян у цьому ракурсі характеризується елементом правової ініціативи, здатності усіма законними способами і засобами впливати на процеси державотворення та правотворення, задля досягнення позитивного суспільного соціального ефекту.

Відокремленість громадянського суспільства від держави не означає, що воно перебуває поза сферою державного впливу. Так чи інакше держава регулює всі суспільні відносини – від сімейних до політичних, однак це регулювання може здійснюватись як на основі закону, котрий у правовій державі є результатом суспільного консенсусу, так і довільною регламентацією з боку різних державних структур і посадових осіб, нерідко всупереч суспільним інтересам. Громадянське суспільство перебуває поза межами такої довільної регламентації з боку держави. Воно повинно мати певну автономію щодо держави як політичного інституту [4, с. 39]. Отже, автономія громадянського суспільства передбачає певну свободу вираження особистих поглядів громадян у державі через його інститути, дає змогу відкрито виражати своє ставлення як до чинних правових норм, так і до реалізації принципів природного права.

За своєю сутністю громадянське суспільство зовсім не заперечує державу чи наявність та необхідність державної влади: перше може активно формуватися та діяти лише тоді, коли цьому сприятимуть відповідні державні засади, державна організаційна діяльність, яка прокладатиме шлях для втілення у практику суспільного життя найефективніших чинників його розвитку. Фактично правова держава постає політичним інструментом формування громадянського суспільства, оскільки лише вона здатна вжити всіх необхідних заходів щодо його становлення та розвитку. І навіть більше, вона виступає гарантом громадянського суспільства [5, с. 8].

Держава і громадянське суспільство в межах демократичного устрою зацікавлені в діалозі та партнерстві, підвищенні ефективності взаємодії. Без розвиненого громадянського суспільства, зокрема без створення належних умов для забезпечення свободи думки і слова, вільного вираження поглядів і переконань, свободи об’єднань, свободи зборів, участі громадян в управлінні державними справами та місцевому самоврядуванні, держава не створить можливостей для забезпечення функціонування різних моделей демократії, що у поєднанні з безпосередньою та представницькою демократією є умовою успішної модернізації, європейської інтеграції та сталого розвитку [6, с. 139]. Зауважимо, що формування правосвідомості суспільства чи наближення її до моделі ідеального стану в ньому може відбуватися за умови режиму демократії та атмосфери правової орієнтованості держави. Хоча спостерігається і зворотна реакція, тобто належний рівень правосвідомості суспільства (громадськості) здатний забезпечити формування демократичної, правової держави.

Громадянське суспільство як носій цінностей може вимагати відповідного до цих цінностей функціонування владної системи. Це виглядає як тиск громадськості (громадянського суспільства) на виконавчу владу. Сила цього тиску може бути дуже різною, а також зворотною. Адміністративна система може також здійснювати тиск на громадянське суспільство заради свого збереження. У демократичних системах, однак, цей процес відбувається здебільшого “знизу догори”, принаймні такий напрям тиску помітніший [7, с. 111].

За цих умов можна виділити певні ознаки громадянської правосвідомості: по-перше, це один із видів правосвідомості, який безпосередньо стосується діяльності публічної влади; по-друге, вона є вираженням суспільної оцінки щодо справедливого чи несправедливого характеру державної влади загалом, прийнятих нею законів, правомірності дій органів влади (зокрема судової влади);

по-третє, громадянська правосвідомість охоплює нові правові вимоги до законодавчих органів про прийняття чи зміну законів і до поведінки людини, що має регулюватися цими законами; по-четверте, вона пов'язана з активною громадянською позицією й може виражатися в різноманітних проявах у межах чинного права та законодавства (від участі громадян у виборах та референдумах до акцій протесту) [2, с. 49].

Беззаперечно, що інститути громадянського суспільства є колективними утвореннями, тому вони виражають саме колективну правосвідомість. Однак не варто залишати поза увагою індивідуальні якості членів таких громадських утворень, оскільки за рахунок стрімко виражених їх правових переконань та поглядів, що мають спільні ознаки з іншими членами, формується правовий осередок цих інститутів.

Крім того, М. Цимбалюк зазначає, що незалежно від того, про який з інститутів громадянського суспільства йдеться, кожен з них лише тоді виконуватиме сутнісну функцію, коли підпорядковуватиме свою діяльність реалізації невід'ємних прав та свободи розвитку особистості. Відповідно, тільки за цієї умови правові та гуманістичні цінності такого суспільства можуть стати основою громадянської свідомості [3, с. 25].

Зрозуміло, що необхідним елементом формування політичних партій, громадських об'єднань, організацій, громад є юридичний компонент. Статути, програми, положення, якими передбачено їх організацію, засади і мету діяльності, виражають правову основу їх утворення та потребують обов'язкового залучення юристів для вирішення процесуальних питань, пов'язаних з правовою основою такої діяльності. Як правило, категорія професіоналів “юристи” не тільки виступають найманими працівниками цих утворень, а й становлять значну частину їх членів. Тому від рівня їхніх правових знань, правової культури, що впливають на стан їхньої правосвідомості, залежить не тільки дотримання чинних норм під час юридичного оформлення зародження суб'єктів громадянського суспільства, але й вираження правових ідей та цінностей для досягнення спільної мети в належному правовому регулюванні відносин у суспільстві.

Зазначимо, що правосвідомість юристів є відправною точкою для її формування у суспільстві загалом. Вона виступає критерієм оцінки інших суб'єктів правосвідомості, оскільки саме юристи спроможні за своїм професійним та кваліфікаційним рівнем та, водночас, зобов'язані скеровувати розвиток держави в “душі права”, тобто виступати “носіями та просвітителями” права у маси.

За цим підходом, на доволі значне місце в суспільстві виходять такі інституції громадянського суспільства, як “юридичні клініки”, різноманітні правозахисні організації, що покликані забезпечувати конституційні права громадян та виступати механізмом стримування державного апарату, у випадку прояву ознак авторитаризму чи, в гіршому випадку, тоталітаризму останнього.

Цілком слушною з цього приводу є позиція Л. Томаша, що у реальному житті спостерігаємо три діалектично суперечливі варіанти взаємовідносин громадянського суспільства і держави: 1) громадянське суспільство придушується державою, як наслідок, виникає тоталітарний режим; 2) існує хитка рівновага між громадянським суспільством і державою, а тоді виникають авторитарні режими різного ступеня жорсткості; 3) держава виконує волю громадянського суспільства, діє у межах права як правова держава [8, с. 369–370]. Зрозуміло, що третій варіант взаємовідносин найприйнятніший для забезпечення благ населення, тому завдання інститутів громадянського суспільства, зокрема правозахисних організацій, – забезпечити його належну реалізацію.

Варто також зупинитися на таких інституціях громадянського суспільства, як засоби масової інформації (преса, радіо, телебачення, інтернет-ресурси тощо), які виступають осередком поширення інформації в суспільстві, зокрема здійснюють безпосередній вплив на правову обізнаність населення. Не буде помилковим стверджувати, що саме вони є одним з головних джерел поширення правової інформації серед більшості членів суспільства, оскільки не кожний громадянин відстежує новоприйняті акти законодавства безпосередньо з офіційних видань їх оприлюднення, а, як правило, дізнається про їх появу з телебачення, радіоэфіру чи зі шпальт неспеціалізованої преси.

Зауважимо, що в “руках” цих установ доволі сильний та дієвий спосіб формування правової свідомості суспільства, а саме – правова пропаганда. Остання, разом з правовою освітою, виражає пізнавальну функцію правосвідомості, яка передбачає накопичення юридичних знань членами

суспільства, а також на основі інформаційного впливу створює у їхній свідомості підґрунтя для формування правових установок.

Однак ефект такої пропаганди двоякий, оскільки її заідеологізованість, надмірна “партійність” призводять до негативних тенденцій викривлення правової дійсності. Вкрай важливими за таких умов є політична незаангажованість засобів масової інформації, їх права “зрілість”, що є наслідком встановлення пріоритетів вищого порядку, таких як “людина є вищою соціальною цінністю”, “право як основа розвитку і функціонування держави та суспільства”, “чинні закони повинні виражати думку більшості суспільства, а не виступати засобом лобіювання інтересів правлячої еліти” тощо.

Як бачимо, відповідні інститути громадянського суспільства здатні виконувати правозахисну, інформаційну та ідеологічну функції становлення правосвідомості суспільства.

Правозахисна виражається у наданні правової допомоги громадян, що сприяє відображенню у їхній свідомості установок про можливість реалізації своїх прав та інтересів законним шляхом, тобто відповідно до норм права.

Інформаційна полягає у доведенні до населення правової інформації, що підвищує рівень юридичних знань громадян та сприяє їхній правовій активності.

Щодо ідеологічної, то вона проглядається у формуванні суспільної ідеології, спрямованої на повагу до права, його належну реалізацію та виховання громадян у дусі стійкої громадянської правової позиції.

Висновки. Викладене свідчить про те, що громадянське суспільство, з одного боку, виступає осередком формування колективної правосвідомості, оскільки його інститути є колективними утвореннями, що містять елементи соціальної групи, а з іншого – інституції громадянського суспільства є джерелом становлення правосвідомості усього населення держави.

Крім того, інститути громадянського суспільства, спираючись на право як основний інструмент реалізації покладених на них завдань, створюють сприятливу атмосферу для підвищення рівня громадянської правосвідомості в суспільстві.

1. Кравченко С. Громадська правова свідомість як необхідний елемент побудови громадянського суспільства в Україні [Текст] / С. Кравченко // *Право України*. – 2009. – № 12. – С. 140–143. 2. Ковальчук В. Б. Громадянська правосвідомість як фактор утвердження легітимності державної влади [Електронний ресурс] / В. Б. Ковальчук // *Вісник Академії митної служби України*. Сер. : *Право*. – 2014. – № 1. – С. 47–53. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/vatnur_2014_1_8.pdf. 3. Цимбалюк М. Громадянське суспільство як фактор утвердження демократичної правосвідомості / М. Цимбалюк // *Право України*. – 2007. – № 11. – С. 21–25. 4. Череватюк В. Б. Громадянське суспільство як модель взаємовідносин людини та держави: від історії до сучасності [Електронний ресурс] / В. Б. Череватюк, Ю. Є. Олексієнко // *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. – 2014. – № 2. – С. 35–40. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Nrpaui_2014_2_9.pdf. 5. Гарасимів Т. З. Інституції громадянського суспільства та правової держави: проблеми взаємодії / Т. З. Гарасимів // *Державотворення та право творення в Україні: проблеми та перспективи розвитку: матеріали II заочної наук.-практ. конф. (Львів, 16 квітня 2015 р.)*. – Львів: ННПП НУ “Львівська політехніка”, 2015. – С. 8–10. 6. Сосновський М. В. Проблеми та перспективи розвитку громадянського суспільства в Україні / М. В. Сосновський, В. В. Шишко // *Державотворення та правотворення в Україні: проблеми та перспективи розвитку: матеріали учасників II заочної наук.-практ. конф. (Львів, 16 квітня 2015 р.)*. – Львів: ННПП НУ “Львівська політехніка”, 2015. – С. 138–141. 7. Бунік М. З. Концептуальні засади взаємодії політики і управління [Текст]: навч. посіб. / М. З. Бунік. – Вид. 2-ге, випр. – Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2012. – 136 с. 8. Томаш Л. В. Громадянське суспільство як система забезпечення життєдіяльності політичної, економічної, соціальної та духовної сфер [Електронний ресурс] / Л. В. Томаш // *Часопис Київського університету права*. – 2012. – № 2. – С. 366–371. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Chkur_2012_2_89.pdf.